

colloquia
orientalia
bialostocensia

LITERATURA/HISTORIA

WYDZIAŁ FILOLOGICZNY
UNIwersYTETU W BIAŁYMSTOKU
NAUKOWA SERIA WYDAWNICZA

colloquia
orientalia
bialostocensia

LITERATURA/HISTORIA

STUDIA TATARSKIE
pod redakcją
Grzegorza Czerwińskiego

Seria 5

KATEDRA BADAŃ FILOLOGICZNYCH
„WSCHÓD – ZACHÓD”
UNIwersYTETU W BIAŁYMSTOKU

ZWIĄZEK TATARÓW RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

KOMITET REDAKCYJNY SERII:

Mariya Bracka, Piotr Chomik, Lilia Citko, Agnieszka Czajkowska,
Krzysztof Czajkowski, Grzegorz Czerwiński [Sekretarz Redakcji], Joanna Dziedzic, Anna
Janicka, Tadeusz Kasabuła, Andrzej P. Kluczyński, Kamil Kopania, Krzysztof Korotkich,
Grzegorz Kowalski, Paweł Kuciński, Lucy Lisowska, Jarosław Ławski [Redaktor Naczelny],
Barbara Olech, Iwona E. Rusek, Michał Siedlecki, Łukasz Zabielski

Recenzenci tomu:

prof. zw. dr hab. Irena Jokiel

Katedra Historii Literatury, Komparatystyki i Antropologii Literackiej (Instytut Polonistyki i Kulturoznawstwa Uniwersytetu Opolskiego)

dr hab. Grażyna Zając

Katedra Turkologii (Instytut Orientalistyki, Uniwersytet Jagielloński)

Redaktorzy tomu: Grzegorz Czerwiński, Artur Konopacki

Opracowanie graficzne i skład: Alter Studio

Korekta: Jolanta Dragańska, Małgorzata Sylwestrzak

Indeks nazwisk: Małgorzata Sylwestrzak

Fotografie na okładce: Grzegorz Czerwiński

Copyright by Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2016

Copyright by Związek Tatarów RP, Białystok 2016

ISBN 978-83-64081-33-0

Książka została zredagowana w ramach projektu badawczego „Literatura polsko-tatarska po 1918 roku”.
Projekt finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer
DEC-2012/07/B/HS2/00292.

Podlaskie

Wydanie publikacji zrealizowano przy wsparciu finansowym Urzędu Marszałkowskiego
Województwa Podlaskiego.

Wydawca tomu:

Alter Studio, 15-281 Białystok, ul. Legionowa 30 lok. 211

tel./fax 85 72 22 545, e-mail: biuro@alterstudio.com.pl

www.alterstudio.com.pl

WSCHÓD MUZUŁMAŃSKI
W LITERATURZE POLSKIEJ.
IDEE I OBRAZY

Redakcja naukowa
GRZEGORZ CZERWIŃSKI
ARTUR KONOPACKI

Białystok 2016

NAUKOWA SERIA WYDAWNICZA
COLLOQUIA ORIENTALIA BIALOSTOCENSIA

Wschód, Pogranicza, Kresy, obrzeża i krańce, peryferie i prowincja to miejsca o szczególnej mocy kulturotwórczej. Równocześnie jest to przestrzeń oddziaływania odmiennych centrów cywilizacyjnych, religijnych, językowych, symbolicznych i literackich. Białystok i Podlasie, dawne ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego i całej jagiellońskiej Rzeczypospolitej to miejsce i dynamiczna przestrzeń pograniczna w głębokim znaczeniu: stykają się tutaj przecinające Europę na pół płyty kontynentalne cywilizacji łacińskiego Zachodu i bizantyjskiego Wschodu. Ścierają się tu, ale nie niszcząc wzajemnie, Orient ze światem Zachodu, Bałtowie ze Słowianami, prawosławni z katolikami, Białorusini z Polakami, Ukraińcy i Rosjanie. To źródło niemal wygasłej, niegdyś żywej tradycji żydowskiej, wyniszczonej przez Szoah, powoli odbudowującej się w nowym otoczeniu kulturowym i etnicznym. Tu znajdują się wielkie centra religijne i kulturalne wschodniego i zachodniego chrystianizmu: Ostra Brama, Żyrowice, Święta Góra Grabarka, Poczajów, Troki, Ławra Supraska, Grodno, Żytomierz, Bar, nade wszystko Ławra Kijowsko-Pieczerska; tu leżą ośrodki polskiego islamu: Kruszyniany i Bohoniki, centra religijne Karaimów, źródła chasydyzmu.

Białostockie Kolokwia Wschodnie to idea służąca międzykulturowej i międzyreligijnej wymianie myśli, utrwalaniu źródeł pamięci i tożsamości kulturowo-historycznej, badaniu świadectw literackich, artystycznych, przedstawiających przenikanie się wiar, kultur i tożsamości.

„Colloquia Orientalia Bialostocensia” to naukowa seria wydawnicza, której zadaniem jest publikowanie materiałów źródłowych i prac naukowych dotyczących szeroko rozumianego dziedzictwa europejskiego Wschodu. Jego części stanowią...

- Kultura, literatura, historia Europy Środkowej i Wschodniej.
- Cywilizacyjne i kulturowe pogranicza Europy i innych kontynentów, Orientu, Południa, Śródziemnomorza.
- Pierwsza Rzeczpospolita oraz kultury krajów słowiańskich, bałtyckich, germańskich, romańskich.
- Wielkie Księstwo Litewskie, Podlasie i Polesie, Inflanty, Kresy, pogranicze wschodnie, Prusy Wschodnie.
- Kultury mniejszości: Białorusinów, Żydów, Karaimów, Ukraińców, Rosjan, Niemców, Romów, Tatarów, staroobrzędowców, prawosławnych, protestantów.
- Tradycje, obrzędy, symbole i mity narodów Wschodu, języki ludów zamieszkujących tę kulturową przestrzeń.

RADA NAUKOWA SERII WYDAWNICZEJ
COLLOQUIA ORIENTALIA BIALOSTOCENSIA:

Andrzej Baranow (Wilno, Litwa)
Adam Bezwiński (UKW, Bydgoszcz)
Grażyna Borkowska (IBL PAN, Warszawa)
Tadeusz Bujnicki (UW, Warszawa) – Przewodniczący
Urszula Cierniak (AJD, Częstochowa)
Mieczysław Jackiewicz (UWM, Olsztyn)
Wołodymyr Jerszow (Żytomierz, Ukraina)
Dmitry Karnaukhov (Nowosybirsk, Rosja)
Zbigniew Kaźmierczyk (UG, Gdańsk)
Anna Kieżuń (UwB, Białystok)
Halina Krukowska (UwB, Białystok)
Ryszard Löw (Tel Awiw, Izrael)
Jan Leończuk (Książnica Podlaska, Białystok)
Elżbieta Mikiciuk (UG, Gdańsk)
Małgorzata Mikołajczak (UZ, Zielona Góra)
Swietłana Musijenko (Grodno, Białoruś)
Aleksander Naumow (UJ, Kraków)
Viviana Nosilia (Padwa, Włochy)
Jerzy Nikitorowicz (UwB, Białystok)
Eulalia Papla (UJ, Kraków)
Danuta Piwowska (UJ, Kraków)
Jarosław Poliszczuk (Kijów, Ukraina)
Rościsław Radyszewski (Kijów, Ukraina)
German Ritz (Zürich, Szwajcaria)
Krzysztof Rutkowski (UW, Warszawa)
Tadeusz Sucharski (AP, Słupsk)
Wanda Supa (UwB, Białystok)
Maciej Tramer (UŚ, Katowice)
Halina Turkiewicz (Wilno, Litwa)
Alois Woldan (Wiedeń, Austria)
Ihar Żuk (Grodno, Białoruś)

SPIS TREŚCI

Od Redakcji. 13

CZĘŚĆ I

LITERATURA STAROPOLSKA 15

Roman Krzywy

Obraz Turcji i jej mieszkańców w „Poselstwie wielkim” (1732)
Franciszka Gościeckiego na tle staropolskiego dyskursu antytureckiego. . . 17

Michał Kuran

Obraz tatarszczyzny w „Kronice Sarmacji europejskiej”
Aleksandra Gwagnina i w „Dziejach tureckich”
Marcina Paszkowskiego. 41

Krystyna Krawiec-Złotkowska

Ogrody Wschodu w staropolskim orbis terrarum
(na wybranych przykładach literackich) 67

CZĘŚĆ II

WIEK XIX. 95

Marta Ruszczyńska

Między Słowiańszczyzną a Orientem. Na przykładzie
wybranych powieści Michała Czajkowskiego. 97

Małgorzata Burzka-Janik

Na Ujbackim stepie... Kreacje Tatarów w poematach
Tomasza Augusta Olizarowskiego 115

Małgorzata Sokołowicz

Juliusz Słowacki, Gérard de Nerval i ich orientalne podróże,
czyli co romantycy widzieli na Wschodzie? 133

Katarzyna Puzio

„Niepoprawny romantyk” patrzy na Maroko. „Wspomnienia
z podróży po Danii, Norwegii, Anglii, Portugalii, Hiszpanii
i państwie marokańskim” Teodora Tripplina 157

CZĘŚĆ III

WIEK XX 177

Marcin Bajko

Islam, Turcy i Tatarzy w pismach Tadeusza Micińskiego 179

Anna Kiezuń

„Turcja dzisiejsza” (1925) Wandy Melcer – między tradycją a nowocze-
snością. Ze wspomnień międzywojennej reportażystki 195

Katia Vandenborre

Leśmianowska adaptacja „Ali Baby i czterdziestu zbójców”
w kontekście pedagogiki postępowej Stanisława Karpowicza 209

Tadeusz Sucharski

Przestrzeń śmierci – przestrzeń przetrwania. Obrazy środkowoazjatyckich
republik sowieckich w polskiej literaturze zesłańczej i łagrowej 233

Justyna Olędzka

Region Kaukazu Północnego w lustrze polskiego reportażu („Matrioszka
w hidżabie” Iwony Kaliszewskiej i Macieja Falkowskiego). 265

Mykola Vas’kiv

Wschód w ukraińskiej recepcji literackiej dwudziestolecia międzywojen-
nego (z języka rosyjskiego przełożyła Małgorzata Sylwestrzak) 277

Bibliografia (literatura cytowana)	297
Noty o Autorach.....	311
Summary.....	319
Indeks nazwisk.....	321

Justyna OŁĘDZKA
Uniwersytet w Białymstoku

**REGION KAUKAZU PÓŁNOCNEGO W LISTRZE POLSKIEGO
REPORTAŻU („MATRIOSZKA W HIDŻABIE” IWONY KALISZEWSKIEJ I MACIEJA FALKOWSKIEGO)***

Wstęp

Książka reportażowo-podróżnicza Iwony Kaliszewskiej i Macieja Falkowskiego jest przykładem syntezy dwóch tendencji obecnych w najnowszej prozie polskiej. Pierwsza z nich obejmuje szerokie zainteresowanie tematyką Europy Wschodniej i Azji Centralnej, druga – popularność literatury reportażowej, stanowiącej współczesne wersje relacji z podróży. Trudno zaprzeczyć, że modne są literackie dokumentacje wyjazdów na Wschód. Można nawet zaryzykować stwierdzenie, że wiele z tych niewątpliwie ciekawych wycieczek powinno zostać raczej w sferze doznania emocjonalnego a nie literackiego. Zaznaczyć jednak należy, że „Matrioszka w hidżabie” jest nie tylko owocem jednorazowej wyprawy, ale wynikiem długoletnich badań regionu Kaukazu, prowadzonych przez antropolożkę i etnografkę oraz dyplomatę i analityka Ośrodka Studiów Wschodnich¹. Reportaż został podzielony na dwie części, pierwszą, poświęconą Dagestanowi i drugą, przedstawiającą Czeczenię. Dwudzielność jest niezwykle ważnym sygnałem, że Kaukaz Północny nie stanowi

* Artykuł powstał w wyniku realizacji projektu badawczego nr UMO-2014/12/S/HS5/00370 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

¹ A. Bachórz, *Rosja w tekście i w doświadczeniu. Analiza współczesnych polskich relacji z podróży*, Kraków 2013.

monolitycznego organizmu, lecz obszar, na którym zachodzą różnorodne procesy społeczno-polityczne. Obraz kaukaskiej mozaiki jest książką reporterską ujętą w formę luźnych, spisanych prostym językiem opowieści, spostrzeżeń, obserwacji, refleksji. Dla ułatwienia, autorzy zamieścili słowniczek terminów pozwalających na elementarne poznanie realiów Kaukazu Północnego.

W reportażu obecne są zaproponowane przez Hannę Gosk konstytutywne wyznaczniki, charakterystyczne dla polskich książek reportażowo-podróżniczych². Należą do nich: „mówiący tytuł”, interpretacyjny charakter przekazu, opowiadanie teraźniejszości przez pryzmat przeszłości, obecność aktualizacji i redefinicji stereotypów wizerunkowych. Para reporterów przedstawia skondensowane obserwacje, częściowo łamiące konwencje szkoły tak zwanego czystego reportażu, obecne są bowiem komentarze odautorskie. Narratorzy jawią się w tekście jako wyraźnie eksponowani: współuczestniczą w opisywanych wydarzeniach, nawiązują liczne kontakty, odkrywają warsztat swojej pracy reporterskiej. Kaukaski kalejdoskop nie jest jednak relacją z beztrójskiej wycieczki, przeciwnie, dokumentuje paranaukową wyprawę do mało znanego regionu.

Praca Kaliszewskiej i Falkowskiego pełnić ma przede wszystkim funkcję informacyjną, eksponującą rolę sprawozdawczą tekstu. Wzmacnia ją zastosowanie tak zwanych *backgroundów*, dających czytelnikowi szansę na pozyskanie lub uzupełnienie wiedzy zarówno o Dagestanie i Czeczenii, jak i całym Kaukazie Północnym. Książka przybliży i oswoja świat egzotyczny i bardzo mało znany polskiemu czytelnikowi. Polskie i zagraniczne media w sposób enigmatyczny informowały o wydarzeniach ostatniej dekady XX wieku i pierwszej dekady XXI wieku, a przecież właśnie wtedy Kaukaz Północny przechodził intensywną transformację ustrojową. Tam szczególnie intensywnie zachodziły procesy etnopolityczne i suwerenizacyjne, w wyniku których Czeczenię dotknęły dwie wojny³.

² H. Gosk, *Konstruowanie psychospołecznej przestrzeni sąsiada. Niemiecki Zachód i rosyjski Wschód w reportażowo-podróżniczej prozie polskiej ostatnich lat*, „Porównania” 2012, nr 11, s. 247-263.

³ A. Wierzbicki, *Etniczność i narody w Europie i Azji Centralnej. Perspektywa teoretyczna i egzemplifikacyjna*, Warszawa 2014, s. 250-252.

Matrioszka w hidżabie jest „mówiącym tytułem”, symbolicznie opisującym relacje między Rosją a regionem Kaukazu Północnego. We wprowadzeniu autorzy stawiają kluczową tezę:

Gdybyśmy wyobrazili sobie Kaukaz Północny jako składającą się z wielu „babuszek” matrioszkę, tylko jedna z nich byłaby rosyjska. Ta zewnętrzna. Każda kolejna miałaby już z Rosją niewiele wspólnego. Nosiłaby prawdopodobnie nie wyszywaną w tradycyjne wzory chustę, jakie zakładają babcie idące do cerkwi, tylko muzułmański hidżab⁴.

Reporterzy są więc świadomi, że Kaukaz Północny oddala się od cywilizacji rosyjskiej i to jest główny trop, jakim prowadzą swoją wędrówkę. Kolejnym istotnym elementem kaukaskiego kalejdoskopu jest wyraźne zainteresowanie twórców czterema elementami konstruującymi tę cywilizacyjną obcość. Są nimi: przestrzeń, społeczeństwo, sfera religii i tradycji.

Przeźren

Nie ma jednolitego i spójnego obrazu Kaukazu Północnego. To przestrzeń stanowiąca polityczne i cywilizacyjne wyzwanie dla Federacji Rosyjskiej. Stosunkowo niewielkie terytorium podzielone zostało na 9 podmiotów administracyjnych: siedem republik i dwa kraje. Dagestan jest największą, najbardziej zislamizowaną republiką, którą zamieszkuje wieloetniczne społeczeństwo. Czeczenia jest mniejsza, ma powierzchnię ok. 16 tys. m², jest podzielona na część nizinną i górską i jej mieszkańcy tworzą społeczeństwo monoetniczne. Republiki, choć wchodzą w skład jednego państwa, są odmienne i nieporównywalne. Charakterystyczny dla obu jest urbanistyczny bałagan i całkowita dowolność zagospodarowywania przestrzeni publicznej. Autorzy reportażu, opisując chaos architektoniczny dagestańskich i czeczeńskich miast, przekazują równocześnie wiele informacji o historii tych republik. Niejednorodność, eklektyczność architektoniczna, materializuje doświadczenia historyczne Dagestanu i Czeczenii. Reporterzy uznają, że najbardziej intensywnie rozwijającym

⁴ I. Kaliszewska, M. Falkowski, *Matrioszka w hidżabie. Reportaże z Dagestanu i Czeczenii*, Warszawa 2010, s. 7.

się komponentem krajobrazu są jednak ślady reislamizacji mające postać bazarów, targów, mini-knajpek i obiektów kultu religijnego.

Posągi Lenina sąsiadują w nich z meczetami, sklepami islamskimi, mini-bazarami. Bardzo wymowny jest opis miasta Machaczkała:

Na pierwszy rzut (europejskiego) oka, Machaczkała nie różni się od setek innych rosyjskich miast średniej wielkości – *plaszczad*⁵ czyli plac, Lenin (w geście pozdrowienia i bez), *marszrutki*, hotel „Leningrad”. Wystarczy jednak wyjść poza sowieckie centrum, aby dostrzec inną – niemalże bliskowschodnią Machaczkałę – z meczetami, sklepami islamskimi i *czajchanami*⁵.

Ulice miast są wciąż pełne śladów radzieckiej historii. „Pierestrojka”, „głasnost”, „demokracja” – wyblakłe uliczne neony informują o kolejnych krokach transformacji systemowej regionu⁶. Są również świadectwem niezwykle ważnych dla Kaukazu Północnego i całej Federacji Rosyjskiej wydarzeń drugiej połowy lat 80. i początku lat 90. To wówczas intensywne odrodzenie narodowościowe republik dało impuls przekształceniom politycznym i społecznym. Okazały się one jednak tylko częściowe i krótkotrwałe a procesy demokratyzacji uległy deformacji. W Dagestanie nomenklatura postkomunistyczna znalazła wygodne miejsce w elitach władzy politycznej⁷. Republika Czeczenii, po okupionych dwiema wojnami próbach uzyskania niepodległości, poddana została antydemokratycznym reformom, w wyniku których jej system polityczny uległ autorytaryzacji.

Przestrzeń Kaukazu Północnego jest również świadectwem symbiozy nowoczesności i tradycjonalizmu, cywilizacji europejskiej i świata islamu, kultury popularnej i elitaryzmu, wschodniego bogactwa i poradzieckiej biedy. To świat, w którym motywowana politycznie modernizacja, mająca swoje ujście w nowoczesnym budownictwie i zalewie zachodnich aut, w sposób naturalny współistnieje z urbanistycznymi pamiątkami po socrealizmie. Reporterzy opisują ten dziwny splot kulturowy:

⁵ Tamże, s. 21-22.

⁶ Tamże, s. 19.

⁷ Tamże, s. 25.

Do późnej nocy czynne są tu nie tylko sklepy, ale również kebabiarnie, mini-bazary, sauny i (do niedawna) salony gier. Prowizorycznie sklecone kramy i stragany, rozsypujące się *chruszczowki* z *dostrojkami* przeplatają się z nowoczesnymi sklepami oraz kilkupiętrowymi pałacami⁸.

Obserwacje przestrzeni, poczynione przez Kaliszewską i Falkowskiego dają czytelnikom wiedzę o najbardziej traumatycznych momentach najnowszej historii tego regionu: konfliktach rosyjsko-czeczeńskich, atakach terrorystycznych, operacjach antyterrorystycznych sił federalnych⁹. Wiele rejonów Czechenii jest nadal zaminowanych, a zabudowania w małych miejscowościach i na wsiach wciąż noszą ślady krwawych konfliktów:

Rejon wiedzieński. Odbudowa idzie tu zdecydowanie wolniej niż na równinie wokół Groznego. Wiele domów jest zburzonych, mało kto wymienił bramę podziurawioną kulami. Nie widać ludzi na ulicach. Wygląda na to, że wielu mieszkańców nie powróciło do swoich domów. „Uwaga miny!” – mówi napis na czerwono-białej plastikowej taśmie, którą ogrodzone jest trzystumetrowe pole¹⁰.

Wojna z Rosją się skończyła, ale dla wielu mieszkańców rozpoczęła się nowa walka o przetrwanie w republice sprywatyzowanej przez Ramzana Kadyrowa.

Społeczeństwo

Obserwacje społeczeństw Dagestanu i Czechenii pozwalają autorom uzupełnić obraz Kaukazu Północnego proponowany czytelnikowi. Interesujące spostrzeżenia dotyczą zwłaszcza Czechenii, którą do 1990 roku charakteryzował duży potencjał ludnościowy, a w połowie lat 90. utraciła prawie 40% populacji¹¹. Od początku XXI wieku republika ta

⁸ Tamże, s. 22.

⁹ Tamże, s. 181-182.

¹⁰ Tamże, s. 203.

¹¹ M. Falkowski powołuje się na dane A. Czerkasowa, członka Memoriału. Zob. M. Falkowski, *Skutki drugiej wojny czeczeńskiej i jej wpływ na Rosję, Czechenię i Kaukaz Północny*, w: *Kłęska demokracji? Obszar byłego ZSRR*, red. P. Grochmański, Toruń 2010, s. 243-244.

stale zwiększa liczbę ludności, rośnie również współczynnik dzietności – jest to oczywiście biologiczna reakcja na wojnę, ale również następstwo specyfiki kulturowej regionu (wielozęństwa, obniżania wieku, w jakim zawierane są małżeństwa). Relacje reportażystów przełamują jednak propagandowy optymizm i wskazują na występujące na obszarach wiejskich problemy demograficzne. „Wymarłe wsie” są następstwem konfliktów zbrojnych, oraz masowych wyjazdów za granicę oraz emigracji wewnętrznej ze wsi do miast. Z Czeczenii wyjechało co najmniej 100 tys. osób, większość z nich osiedliła się w państwach Zachodu.

Autorzy udowadniają, że mieszkańcy republik kaukaskich prezentują cały wachlarz profesji, wzajemnie kooperujących ze sobą. Milicjanci, gastarbeiterzy, handlarze tworzą sobie tylko zrozumiałe relacje, wynikające z pogłębionej nieufności do instytucji państwa oraz kryminalizacji przestrzeni publicznej. Szczególnie wyraziście pozaoficjalne życie „szarej strefy” widać w popularnych środkach transportu zbiorowego, tworzących swoisty mikrokosmos¹². W reportażu nie brakuje również scenek rodzajowych z miejsc publicznych. Ich opisy nie pozostawiają złudzeń co do problemów narodowościowych, z jakimi boryka się cała Federacja Rosyjska – wciąż aktualny jest podział na „osoby narodowości słowiańskiej” i „czarnych” z Kaukazu i Azji Centralnej¹³. Wiele jest także obserwacji kontrastów społecznych motywowanych kulturowo i religijnie. Narratorzy opisują kobiety w czadorach, przekazują równoległe europejskiemu czytelnikowi, że istnieje nieformalny, ale popierany przez oficjalne władze kod ubioru, obejmuje on między innymi zakaz chodzenia kobiet w spodniach oraz nakaz noszenia chust na włosach:

Damskie spodnie zupełnie zniknęły z czeczeńskich bazarów po tym, jak Ramzan wypowiedział się publicznie w kwestii kobiecego ubioru zgodnego z „czeczeńską i islamską” tradycją republiki. Odważne panie, które zapatrzyły się w nie w sąsiednich republikach, mogą się spotkać z szykanami i uwagami zarówno ze strony mężczyzn, jak i kobiet, które podzielają poglądy prezydenta¹⁴.

¹² I. Kaliszewska, M. Falkowski, dz. cyt., s.12-14.

¹³ Tamże, s. 13.

¹⁴ Tamże, s. 209.

Naocznymi dowodami reislamizacji regionu jest nie tylko zmiana mody damskiej, ale przede wszystkim istnienie całych wsi funkcjonujących w oparciu o prawa szariatu¹⁵, aprobowanie muzułmańskich ślubów i rozwodów¹⁶ oraz popularność małżeństw przez porwanie. Zwyczaj porwania przyszłej małżonki ma jednak również motywację ekonomiczną i przeszedł znaczącą przemianę, będącą znakiem czasów¹⁷:

Małżeństwo przez porwanie ma w Dagestanie długą tradycję. Zmieniają się tylko jego formy. Białego rumaka zastąpiły białe łady lub mercedesy, kindżały i szable – kałasznikowy, a wybrankę zamiast w kamiennej wieży w górach trzyma się w mieszkaniu ciotki w Machczakale, albo w domu kolegi w sąsiednim aule¹⁸.

Obok zjawisk reprezentujących procesy retribalizacji i reislamizacji republik kaukaskich autorzy przekazują liczne obserwacje socjologiczne, sygnalizują istnienie szczególnej klasy społecznej „nowych Dagestańczyków”, będących bezpośrednimi konsumentami dotacji federalnych¹⁹ oraz przypominają o popularności w konserwatywnym społeczeństwie aborcji – radzieckiego środka kontroli urodzeń²⁰.

Religia i tradycja

Reislamizacja Kaukazu nie jest zjawiskiem zaskakującym. Siłę islamu posiłkują adaty (muzułmańskie prawa zwyczajowe), które przez lata regulowały życie społeczne tego obszaru²¹. Kaliszewska i Falkowski przytaczają nawet radykalną teorię rosyjskiego orientalisty Władimira Bobrownika, według którego w Dagestanie nigdy nie było prawdziwego komunizmu, bowiem pod strukturami państwa radzieckiego funkcjonowały zakamuflowane instytucje islamskie lub jeszcze przedislamskie²². W myśl tej teorii

¹⁵ Tamże, s. 64.

¹⁶ Tamże, s. 214.

¹⁷ Tamże, s. 73.

¹⁸ Tamże, s. 72-73.

¹⁹ Tamże, s. 22.

²⁰ Tamże, s. 83.

²¹ Tamże, s. 33.

²² Tamże, s. 37.

kołchozy istniały tylko prowizorycznie, faktycznie była to ukryta instytucja dzamaatów, prastarych góralskich wspólnot terytorialnych. Prawdziwa władza należała więc nie do pierwszych sekretarzy, ale do dibirów (imamów) i rady starszych. Historyczny Kaukaz to obszar synkretyzmu religijnego, istnienia lub współistnienia kultów pogańskich, judaizmu, zoroastryzmu, chrześcijaństwa i islamu²³. Mnogość religii pozostawiła ślady we współczesnych świętach i obrzędach. Autorzy przywołują przykłady muzułmańskich Azerów i Lezginów świętujących zoroastryjskie święto wiosny (Nowruz), Kistów świętujących Wielkanoc oraz przypominają rytuał chrześcijańskich Swanów, składających ofiary ze zwierząt. Wspomnieć należy również, że wiele rytuałów, również religijnych, zostało inkorporowanych do politycznej celebracji.

Współczesny Kaukaz to także przestrzeń magiczna, w której powszechnym zjawiskiem jest wiara w dżiny:

O istnieniu tych stworzeń, których nie należy mylić ani z aniołami, ani z demonami, można przeczytać w wielu miejscach Koranu. „I stworzyłem dżiny i ludzi tylko po to, żeby Mnie czcili”, mówi Allah w pięćdziesiątej pierwszej surze świętej księgi muzułmanów (*Az-Zarijat – Rozpraszać*). Stworzone zostały z ognia. Zamieszkują najczęściej pustynie, rozpadliny, wyłomy skalne, śmietniki i cmentarze oraz inne ustronne miejsca. Słowo „dżin” pochodzi z arabskiego i oznacza „niewidzialnego”²⁴.

Co ciekawe, wiara w te istoty jest sprzeczna z islamem:

Niektórzy wierzą, że przed dżinami chronią amulety, talizmany. Wilcze kły z wypisanymi na nich fragmentami Koranu. To jednak praktyki sprzeczne z islamem. Podobnie jak horoskopy, wróżby i inne „czary”²⁵.

Innym elementem, dla Europejczyków zupełnie obcym, jest wypowiedanie określonych formuł przed każdą ważną czynnością:

²³ Tamże, s. 46-47.

²⁴ Tamże, s. 77-79.

²⁵ Tamże.

Co innego formuła Bismillah, którą należy wypowiedzieć przed wejściem do domu, toalety, przed jedzeniem, odkręceniem ciepłej wody w łazience czy zdjęciem ubrania (dżiny więcej zła mogą uczynić nagiemu człowiekowi). Ogólnie przed każdym rodzajem „otwarcia” lub „początku”²⁶.

To wybrane dowody na istnienie orientalnego, pełnego egzotyki Kaukazu, w którym polityka retradycjonalizacji społeczeństw dała efekty w formie umocnienia więzi trybalnych²⁷. Takie procesy w perspektywie długofalowej mogą zupełnie odizolować cywilizacyjnie Dagestan i Czeczenię od Rosji, tworząc w ten sposób zderusyfikowany region niepodatny na infiltrację kultury rosyjskiej.

Zakończenie

Jeden z autorów reportażu, Maciej Falkowski od wielu lat zajmuje się sporządzaniem analiz sytuacji politycznej na Kaukazie Północnym (w wymiarze wewnętrznym i międzynarodowym). Nie dziwi zatem, że szczególnie wiele uwagi poświęcają reporterzy „czeczenizacji” – procesowi przekształcenia systemu politycznego i jego otoczenia, rozpoczętemu po objęciu przywództwa republiki przez klan Kadyrowów. Zmiana ta jest wszechobecna, w jej wyniku Grozny stał się wizytówką osobliwej umowy między Ramzanem Kadyrowem a Władimirem Putinem. Odbudowę doszczętnie zniszczonego miasta sfinansowano pieniędzmi z budżetu federalnego i ozdobiono je centralną ulicą – Prospektem Putina²⁸. Wszechobecny kult Kadyrowa budowany jest dzięki medialnej propagandzie, ale u jego źródeł leży synteza populizmu i nacjonalizmu²⁹. Polityczne wsparcie islamu i czeczeńskiego nacjonalizmu (również przez preferowanie języka czeczeńskiego w przestrzeni publicznej), przy jednoczesnym utrzymaniu finansowania z budżetu rosyjskiego, zagwarantowały przywódcy Czeczenii dużą niezależność, wzmocnioną jeszcze po zniesieniu reżimu operacji antyterrorystycznej.

²⁶ Tamże.

²⁷ A. Wierzbicki, *Rosja. Etniczność i polityka*, Warszawa 2011, s. 176.

²⁸ I. Kaliszewska, M. Falkowski, dz. cyt., s. 194.

²⁹ Tamże, s. 197.

Autorzy wędrują przez Kaukaz zmęczony konfliktami zbrojnymi, terroryzmem, biedą. Region ten nękany jest przez liczne powojenne plagi, z których najgroźniejsze to: brutalizacja stosunków międzyludzkich, rozkład podstawowych więzi społecznych i koncentracja społeczeństw na realizacji wyłącznie potrzeb podstawowych. Charakterystyczne jest to, że w książce właściwie nie występują przedstawiciele świeckiej inteligencji. Nie jest to oczywiście przypadek, ale efekty wieloletniej polityki rugującej klasę inteligencką i kształtującą elity wyłącznie według klucza etnopolitycznego.

Kaukaz Północny zasługuje na uwagę. Ta najbardziej zróżnicowana etnicznie część Federacji Rosyjskiej, charakteryzuje się również wielokonfesyjnością, choć oczywiście dominują muzułmanie. Kaukaz to wyzwanie, ale również bogactwo informacji, historii, legend i wierzeń, które warto przybliżyć i ocalić. Książka Kaliszewskiej i Falkowskiego daje polskiemu czytelnikowi taką szansę. Być może również ocala świat, który już za chwilę przestanie istnieć w takiej formie, jest to bowiem jeden z najbardziej niebezpiecznych regionów globu.

**NORTH CAUCASUS REGION IN THE MIRROR
OF POLISH REPORTAGE (“MATRIOSZKA W HIDŻABIE”
[“MATRYOSHKA DOLL IN HIJAB”]
BY IWONA KALISZEWSKA AND MACIEJ FALKOWSKI)**

Matryoshka doll in hijab is the result of years of research in the Caucasus region, led by Iwona Kaliszewska, an anthropologist and ethnographer, and Maciej Falkowski, a diplomat and analyst from the Centre for Eastern Studies. The reportage comprises two parts, the first one dedicated to Dagestan, the second – to Chechnya. The division of the text is a message (or metaphor) in itself: the North Caucasus is not a monolithic land, embracing as it does various socio-political processes. The authors carry on their journey with the awareness that the region is gradually and inevitably separating itself from the civilization of Russia – this is the main thought of their article.

Keywords: North Caucasus, Chechnya, Dagestan, reportage, reislamisation.

Słowa kluczowe: Kaukaz Północny, Czeczenia, Dagestan, reportaż, reislamizacja.